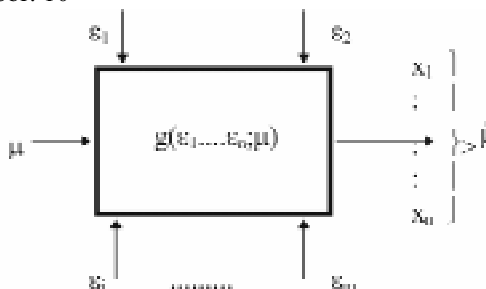

1.4 Nejistoty výsledků měření

V této kapitole je provedeno porovnání postupu pro určování nejistot a zaváděné terminologie společnosti EURACHEM s terminologií statistické analýzy. Zvolený přístup je silně závislý na předpokladech o vzniku a vlastnostech jednotlivých nejistot. *Nejistoty* v tomto pojetí představují ve statistické analýze vlastně *intervaly spolehlivosti*. Základní rozdíl je ve využití neexperimentálních informací o zdrojích variability.

1.4.1 Porovnání přístupů k výpočtu nejistot:

A. Přímá měření: pro případ řady zdrojů chyb měřicího systému pro přímá měření je situace znázorněna obr. 10

Obr. 10 Blokové schéma měřicího systému pro přímá měření

Zde μ je měřená veličina, $\varepsilon_1, \varepsilon_2, \dots, \varepsilon_m$ jsou šumové složky (externí zdroje nejistot) a funkce $g(\varepsilon_1, \varepsilon_2, \dots, \varepsilon_m, \mu)$ souvisí s modelem působení šumových složek (aditivní, multipikativní a kombinovaný).

1. Analýza nejistot podle standardní statistické analýzy, cit. ^{15, 16}:

- Odhad veličiny μ (bodový),
- Odhad rozptylu σ^2 (bodový),
- Odhad intervalu spolehlivosti (IS) pro μ ,
- Odhad vychýlení $b = E(\mu - \hat{\mu})$.

Obecně je třeba připustit, že odhad $\hat{\mu}$ je vychýlený, tj. střední hodnota $E(\hat{\mu}) \neq \mu$. Pak je mírou celkové variability *střední kvadratická chyba MSE*, pro kterou platí

$$MSE = E(\mu - \hat{\mu})^2 = E[\mu - E(\hat{\mu})]^2 + E[\hat{\mu} - E(\hat{\mu})]^2 = D(\hat{\mu}) + b^2$$

Jde o součet rozptylu $D(\hat{\mu})$ a čtverce vychýlení b^2 .

2. Analýza nejistot podle EURACHEM, cit. ^{11, 12}:

- Odhad veličiny μ (bodový): i když v literatuře EURACHEM není model speciálně

uveden, používá se zřejmě $x_i = \mu + \sum_{i=1}^m \varepsilon_i$, kde šumy mají nulové střední hodnoty

$E(\varepsilon_i) = 0$ a konstantní rozptyly $D(\varepsilon_i) = \sigma_i^2$. Pak rezultuje známý odhad střední hodnoty ve formě aritmetického průměru, $\hat{\mu} = \bar{x}$.

b) *Odhad rozptylu* $D(\hat{\mu})$: předpokládá se nezávislost (případně pouze lineární závislost všech složek šumu) ε_i . Jsou užívány následující míry rozptýlení:

Standardní nejistota typu A, u_{Ai} , tj. směrodatná odchylka *měřené* šumové složky se počítá standardně jako odmocnina z výběrového rozptylu.

Standardní nejistota typu B, u_{Bi} , tj. směrodatná odchylka *neměřené* (v experimentu nesledované) šumové složky se odhaduje jako směrodatná odchylka, odpovídající jejímu apriorně vybranému rozdělení. Řada odhadů pro apriorní rozdělení rovnoměrné, trojúhelníkové, lichoběžníkové a normální je uvedena v literatuře^{11,12}.

Místo odhadu $D(\hat{\mu})$ se používá *kombinovaná standardní nejistota* u_c vycházející z platnosti výše uvedeného aditivního modelu

$$u_c^2 = \sum u_{Ai}^2 + \sum u_{Bi}^2.$$

Pro závislé zdroje nejistot se přičítají ještě kovariance.

c) *Odhad intervalu spolehlivosti (IS)* pro μ : předpokládá se přibližná normalita, zřejmě plynoucí z centrální limitní věty. *Rozšířená nejistota*, formálně totíž poloviční šířka intervalu spolehlivosti pro μ , je pak $U = 2 u_c$. Problémem však je, že v řadě případů některé standardní nejistoty dominují a pak již představa normality z centrální limitní věty nefunguje dobře.

d) *Odhad vychýlení* $b = E(\mu - \hat{\mu})$: vůbec se neuvažuje. Předpokládá se, že vychýlení U je odstraněno v rámci metody měření. V práci Phillipse a ost.¹⁴ je navržen postup výpočtu nejistot pro případy, kdy vychýlení b eliminováno není. Jednoduše se vytvoří dvě rozšířené nejistoty

$$U_+ = U - b \text{ pro } U - b > 0, \text{ resp. } U_+ = 0$$

$$U_- = U + b \text{ pro } U + b > 0, \text{ resp. } U_- = 0.$$

To pak pochopitelně vede k nesymetrickému intervalu spolehlivosti.

B. Nepřímá měření

Výsledek analýzy $f(\mu_1, \dots, \mu_m)$ je vytvořen známou funkcí skutečných výsledků přímých měření $\mu_1, \dots, \mu_m$, (např. měříme poloměr a chceme znát plochu příčného řezu kruhových vláken). K dispozici jsou odhady parametrů ($\hat{\mu}_1, \hat{\mu}_2, \dots, \hat{\mu}_m$) a příslušné odhady rozptylů resp. čtverců nejistot $D(\hat{\mu}_1), D(\hat{\mu}_2), \dots, D(\hat{\mu}_m)$.

1. Analýza nejistot podle standardní statistické analýzy, cit. ^{15,16}:

- Odhad* y z odhadů $\hat{\mu}_i$, $i = 1, \dots, m$,
- Odhad rozptylu* $D(\hat{y})$,
- Odhad intervalu spolehlivosti pro* y .

2. Analýza nejistot podle EURACHEM, cit. ^{11,12}:

a) *Odhad* y z odhadů $\hat{\mu}_i$, $i = 1, \dots, m$: není řešen přímo, ale velmi aproximativně se předpokládá

$$\hat{y} = f(\hat{\mu}_1, \hat{\mu}_2, \dots, \hat{\mu}_m).$$

b) *Odhad rozptylu* $D(\hat{y})$: je to vlastně *rozšířená nejistota* $u(y)$. Vychází se z předpokladu, že $f(x)$ lze nahradit linearizací Taylorovým rozvojem v okolí μ

$$y = f(\mathbf{x}) \approx f(\boldsymbol{\mu}) + \sum_{i=1}^m \left(\frac{df(\cdot)}{dx_i} \right) (x_i - \mu_i)$$

$$D(y) \approx \sum_{i=1}^m \left(\frac{df(\cdot)}{dx_i} \right)^2 D(x_i) + cov(\dots)$$

$$u^2(y) \approx \sum_{i=1}^m \left(\frac{df(\cdot)}{dx_i} \right)^2 u^2(x_i) + cov(\dots)$$

$D(y)$ se nesprávně označuje jako *zákon šíření nejistot*. V případě, že zdroje nejistot jsou lineárně závislé, provádí se korekce s využitím kovariancí $cov(\dots)$.

Upozornění: *Linearizace může být v řadě případů velmi nepřesná.*

c) *Odhad intervalu spolehlivosti* pro y : předpokládá se téměř vždy nekorektně přibližná normalita. (Nelineární funkce normálně rozdělených náhodných veličin totiž normální rozdělení nemá). Polovina 95%ního intervalu spolehlivosti čili *rozšířená nejistota* je potom $U = 2 u(y)$. Zde 2 či přesněji 1.98 představuje *kvantil normovaného normálního rozdělení*. Pro nelineární transformaci však resultují nesymetrická rozdělení, což vede k nesymetrickému intervalu spolehlivosti. Ve speciálních případech (např. stopová analýza v analytické chemii) to může výrazně ovlivnit závěry: *pro pozitivně sešikmená rozdělení vyjde totiž ve směru k nižším hodnotám korektnější interval užší a ve směru k vyšším hodnotám širší.*

1.4.2 Kritické poznámky k výpočtu nejistot

a) Poznámky terminologické: následující převodní tabulka ukazuje, že termíny doporučené společností EURACHEM odpovídají vlastně běžným pojmům, užívaným ve statistice:

EURACHEM:

Standardní nejistota A

Standardní nejistota B

Kombinovaná nejistota

Rozšířená nejistota

Faktor pokrytí

Statistika:

směrodatná odchylka měřené šumové složky

směrodatná odchylka (odhadnutá) šumové složky

směrodatná odchylka funkce y

polovina intervalu spolehlivosti

kvantil normovaného normálního rozdělení

b) Poznámky statistické: výpočty EURACHEM vycházejí z následujících předpokladů, které však nejsou v procesu navrhovaného výpočtu nikterak ověřovány:

- a) aditivní model měření resp. působení šumových složek (zdrojů nejistot),
- b) konstantní rozptyl měření (resp. zdrojů nejistot),
- c) normalita nelineární funkce normálně rozdělených proměnných (pro určení rozšířené nejistoty resp. intervalu spolehlivosti IS),
- d) nekorelovanost měření,
- e) malá nelinearita funkce $f(x)$, umožňující použití její linearizace,

Problémem je nekorektnost při konstrukci a interpretaci *rozšířené nejistoty* U (resp. intervalu spolehlivosti IS). Klasická statistika vede totiž k tomu, že pro $n \rightarrow \infty$ je $100(1 - \alpha)\%$ *interval spolehlivosti parametru* μ roven výrazu

$$\hat{\mu} \pm u_{1-\alpha/2} \sqrt{D(\hat{\mu})}.$$

Při výpočtu pomocí nejistot není *kombinovaná nejistota* u_c^2 pouze odhadem rozptylu $D(\hat{\mu})$, ale obsahuje ještě další složky. Pak vyjde *rozšířená nejistota* U **systematicky vyšší** než polovina intervalu spolehlivosti, hodnota 2 zde nezajišťuje přibližně 95%ní pokrytí a interpretace takového intervalu je nesnadná.

c) Poznámky výpočetní:

Místo náhrady derivací diferencemi, jak se často doporučuje v různých příručkách, by bylo podstatně jednodušší užít *simulace* nebo tzv. *Bootstrap odhadů*, zejména pak užívá-li se počítač.

Příklad 1.13 Výpočet nejistoty výsledku aritmetických operací přibližných čísel

Vypočítejte nejistotu výsledku y po provedení řady operací s přibližnými čísly:

$$y = \frac{4.10(\pm 0.02) \times 0.0050(\pm 0.0001)}{1.97(0.04)} = 0.0104 \pm 0.0003$$

$$y = \frac{(14.3(\pm 0.2) - 11.6(\pm 0.2)) \times 50.0(0.1)}{42.3(0.4)} = 3.2 \pm 0.3$$

1.4.3 Přístup intervalové analýzy k nejistotám

V praxi obvykle není známo rozdělení měřených veličin x resp. chyb měření Δ , takže analýza nejistot založená na pravděpodobnostních předpokladech je tak silně omezená. Při intervalové analýze se k "průměrnému" výsledku měření $\bar{x}$ musí definovat *mezní odchylka (chyba)* d a výsledek vyjádřit jako interval. Zde X označuje tzv. *intervalovou proměnnou* $X = [\bar{x} - d, \bar{x} + d]$.

V případě, že se vyjadřuje interval neurčitosti absolutní chyby je $\bar{x} = 0$ a platí, že $X = [-d, +d]$. V obecnějším případě může být hraniční chyba funkcí úrovně měřené veličiny $d = d(\bar{x})$. Pak dostáváme intervalovou proměnnou jako funkci

$$X(\bar{x}) = [\bar{x} - d(\bar{x}), \bar{x} + d(\bar{x})].$$

Účelem je pro *výsledek nepřímých měření* $y = f(x_1, \dots, x_n)$ stanovit odpovídající interval neurčitosti (mezní chybu), cit. ¹⁵:

$$Y = [y^-, y^+] = f(X_1, \dots, X_n) = \{f(x_1, \dots, x_n) \text{ pro } x_1 \in X_1, x_2 \in X_2, \dots\}$$

Hodnoty y^- , y^+ jsou maximem a minimem výrazu

$$f(X_1, \dots, X_n) = f(\bar{x}_1 + \Delta x_1, \dots, \bar{x}_n + \Delta x_n), \text{ kde } \Delta x_i = \mu_i - d_i,$$

kde μ_i je skutečná hodnota veličiny x . Na základě linearizace pomocí Taylorova rozvoje lze dospět ke vztahu

$$f(X_1, \dots, X_n) = \bar{y} + \sum_{i=1}^n \frac{df}{dx_i}(\bar{x}_1, \dots, \bar{x}_n) Dx_i ,$$

a tedy

$$[y^-, y^+] = \bar{y} \pm d$$

$$\text{kde } \bar{y} = f(\bar{x}_1, \dots, \bar{x}_n) \text{ a } d = \sum_{i=1}^n \left| \frac{\delta f}{\delta x_i}(\bar{x}_1, \dots, \bar{x}_n) \right| d_i .$$

Tento algoritmus je sice zjednodušený, ale umožňuje práci s hraničními chybami d , které nemají pravděpodobnostní charakter. Zajímavé je, že pro případ lineární funkce $f(x)$, kdy jsou derivace $\frac{df}{dx_i} = 1$ je celková odchylka d součtem dílčích odchylek, což

v pravděpodobnostní interpretaci znamená variantu lineárně korelovaných šumových složek.

Příklad 1.14 Výpočet nejistoty teploty měřené rtuťovým teploměrem

Cílem je stanovit nejistotu měření teploty rtuťovým teploměrem dle specifikace *nejistot typu B*. Příklad ilustruje jednak různé možnosti výpočtu nejistot, jednak i zásadní fakt, že lze stanovit nejistotu bez znalosti konkrétního měření.

Data: zdroje nejistot typu B: x_1 je chyba teploměru dle údajů výrobce [± 0.1 °C], x_2 je nejistota kalibrace dle údajů výrobce [± 1 °C], x_3 je nejistota odečtu teploty, odhad [± 0.25 °C]

Řešení:

a) Předpoklad **rovnoměrného rozdělení** nejistot v daném intervalu

Nejistota pro zdroj x_1 je $\sigma_{x_1} = 0.5774 * 0.1 = 0.05774$,

Nejistota pro zdroj x_2 je $\sigma_{x_2} = 0.5774 * 1 = 0.5744$,

Nejistota pro zdroj x_3 je $\sigma_{x_3} = 0.14435$,

Kombinovaná nejistota (čili celková chyba) *pro nekorelované zdroje nejistot*

$$\sigma_c = \sqrt{\sigma_{x_1}^2 + \sigma_{x_2}^2 + \sigma_{x_3}^2} = 0.59796$$

Rozšířená nejistota $U = 2 \sigma_c = 1.1958$

Kombinovaná nejistota (čili celková chyba) *pro korelované zdroje nejistot*

$$\sigma_c = \sigma_{x_1} + \sigma_{x_2} + \sigma_{x_3} = 0.77949$$

Rozšířená nejistota $U = 2 \sigma_c = 1.5588$

b) Předpoklad **trojúhelníkového rozdělení** nejistot v daném intervalu

Nejistota pro zdroj x_1 je $\sigma_{x_1} = 0.2041 * 0.1 = 0.02041$,

Nejistota pro zdroj x_2 je $\sigma_{x_2} = 0.20410 * 1 = 0.20410$,

Nejistota pro zdroj x_3 je $\sigma_{x_3} = 0.05102$,

Kombinovaná nejistota (čili celková chyba) *pro nekorelované zdroje* $\sigma_c = 0.21136$,

Rozšířená nejistota $U = 2 \sigma_c = 0.42272$,

Kombinovaná nejistota (čili celková chyba) *pro korelované zdroje* $\sigma_c = 0.2755$,

Rozšířená nejistota $U = 2 \sigma_c = 0.5510$.

c) Nepravděpodobnostní odhad nejistot (*intervalové proměnné*)

Celková odchylka $d = 0.1 + 1.0 + 0.25 = 1.35$ a interval neurčitosti je roven

$$[y^-, y^+] = \bar{y} \pm d = \pm 1.35$$

Závěr: Volba rozdělení nejistot hraje zřejmě rozhodující roli ve výpočtu nejistot. Navíc je velmi pravděpodobné, že zdroje nejistot x_1 a x_2 budou mít spíše systematický než náhodný charakter.

1.4.4 Zaokrouhlování čísel

Zaokrouhlováním se nedopouštíme větší chyby než poloviny jednotky odpovídající řádu poslední ponechané číslice. *Relativní chyba zaokrouhleného čísla* je menší nebo rovna

$$s_{rel} \leq \frac{1}{2 \cdot A \cdot 10^{n-1}},$$

kde A je první platná číslice a n je počet platných číslic v zaokrouhleném čísle.

Např. $10500 = 1.05 \times 10^4$ je $A = 1.05$ a při zaokrouhlení na *dvě platná místa* je $n = 2$ a hodnota 10500 má pak relativní chybu

$$s_{rel} \leq \frac{1}{2 \cdot 1 \cdot 10^{2-1}} (\times 100\%) = \frac{1}{20} (\times 100\%) = 5\%$$

zatímco při zaokrouhlení na *tři platná místa* je $n = 3$ bude relativní chyba

$$s_{rel} \leq \frac{1}{2 \cdot 1 \cdot 10^{3-1}} (\times 100\%) = \frac{1}{200} (\times 100\%) = 0.5\%$$

U čísel, jejichž první platná číslice je 9 jsou relativní chyby při zaokrouhlení na *dvě platná místa* menší než 0.56%, na *tři platná místa* menší než 0.056% a na *čtyři platná místa* menší než 0.0056%.

1.7 Doporučená literatura

- [1] Taylor J. R.: *An Introduction to Error Analysis*, University Science Books, Mill Valey, California 1982.
- [2] Lyon A. J.: *Dealing with Data*, Pergamon Press, London 1970.
- [3] Zelený F.: *Základní vlastnosti měřících přístrojů*, SNTL Praha 1976.
- [4] Novickij P. V., Zograf I. A.: *Oceňka pogrešnostej rezultatov izmerenij*. Atomizdat, Moskva 1985.
- [5] Hahn G. J., Nelson W.: *Technometrics* **12**, 95 (1970).
- [6] Mandel J.: *The Statistical Analysis of Experimental Data*, Interscience, New York 1964.
- [7] Manly B. F. J.: *Biom. J.* **28**, 949 (1986).
- [8] Müller J. W.: *Nucl. Instr. Meth.* **163**, 241 (1979).
- [9] Schwartz L. M.: *Anal. Chem.* **47**, 963 (1975).

- [10] Shapiro S. S., Gross A. J.: *Statistical Modelling Techniques*. Marcel Dekker Inc., New York 1981.
- [11] *Quantifying Uncertainty in Analytical Measurement*, EURACHEM 1995
- [12] Taylor B., Kuyatt CH. E. : *Guidelines for Evaluation and Expressing the Uncertainty of NIST Measurement Results*, NIST Tech. Note 1297, 1994
- [13] Agostini D. G.: *Probability and Measurement Uncertainty in Physic*, Rept. DESY 95-242, Roma December 1995
- [14] Phillips S. D., Eberhart K. R., Parry B.: *Guidelines for Expressing the Uncertainty of Measurement Results Containing Uncorrected Bias*, J. Res. Natl. Inst. of Standards **102**, 577 (1997)
- [15] Meloun M., Militký J., Forina M.: *Chemometrics for Analytical Chemistry, Volume 1*, Ellis Horwood, Chichester, 1992.
- [16] Meloun M., Militký J.: *Statistické zpracování experimentálních dat*, Plus Praha 1994 (1. vydání), EAST PUBLISHING, Praha 1998 (2. vydání).
- [17] Elishakoff I.: *Convex Modeling - a Generalization of Interval Analysis for Nonprobabilistic Treatment of Uncertainty*, Proc. Int. Conf. APIC 95, El Paso, 1995 (a supplement to the international Journal of Reliable Computing).
- [18] Ratschek, H. : *SIAM J. Numer. Anal.* **17**, 656 (1980).